

EPHEMERIS NAPOCENSIS

XX
2010

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE ȘI ISTORIA ARTEI

COLEGIUL DE REDACȚIE/ EDITORIAL BOARD

Editor: Coriolan Horațiu Opreanu

Members: Sorin Cociș, Vlad-Andrei Lăzărescu, Ioan Stanciu (technical secretary)

COLEGIUL ȘTIINȚIFIC/ HONORARY SCIENTIFIC BOARD

Alexandru Avram (Le Mans, France); Mihai Bărbulescu (Rome, Italy); Falko Daim (Mainz, Germany); Andreas Lippert (Vienna, Austria); Bernd Päffgen (Munich, Germany); Marius Porumb (Cluj-Napoca, Romania); Tadeusz Sarnowski (Warsaw, Poland); Alexandru Vulpe (Bucharest, Romania).

Responsabil de număr/Responsible of the volume: Coriolan Horațiu Opreanu

În țară revista se poate procura prin poștă, pe bază de abonament la: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, P. O. Box 5–42, București, România, RO–76117, Tel. 021–411.90.08, 021–410.32.00; fax. 021–410.39.83; RODIPET SA, Piața Presei Libere nr. 1, Sector 1, P. O. Box 33–57, Fax 021–222.64.07. Tel. 021–618.51.03, 021–222.41.26, București, România; ORION PRESS IMPEX 2000, P. O. Box 77–19, București 3 – România, Tel. 021–301.87.86, 021–335.02.96.

EPHEMERIS NAPOCENSIS

Any correspondence will be sent to the editor:
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE ȘI ISTORIA ARTEI
Str. M. Kogălniceanu nr. 12–14, 400084 Cluj-Napoca, RO
e-mail: choprean@yahoo.com

Responsabilitatea conținutului, interpretărilor și părerilor
exprimate în paginile revistei revine exclusiv autorilor.

DTP și tipar: MEGA PRINT
Coperta: Roxana Sfârlea

© 2010 EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5, București 76117
Telefon 021–410.38.46; 021–410.32.00/2107, 2119

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE ȘI ISTORIA ARTEI

EPHEMERIS NAPOCENSIS

XX
2010

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Konstantin V. Čugunov, Hermann Parzinger, Anatoli Nagler (cu contribuțiile lui Konstantin Pustovoytov, Jörg Fassbinder, Helmut Becker, Ganna I. Zajceva, Valentin A. Dergačev, Marian Scott, Anatolij A. Semencov, Sergej S. Vasiliev, Bas van Geel, Johansen van der Plicht, Ljudmila M. Lebedeva, Kai-Uwe Heußner, Igor' Sljusarenko, Barbara Armbruster, Annemarie Stauffer, Dmitrij V. Pozdnjakov, Erhard Godehardt, Hans Michael Shellenberg, Vladmimir Myl'nikov, Reinder Neef, Norbert Benecke, Melanie Pruvost, Christine Weber, Tatjana A. Čikiševa, Michael Schultz, Tyede H. Schmidt-Schultz), *Der skythenzeitliche Fürstenkurgan Aržan 2 in Tuva*, în *Archäologie in Eurasien*, Band, 26, zugleich *Stepenvölker Eurasiens*, Band, 3 (Mainz 2010), 330 p., 153 planșe, 7 anexe.

Fără să vreau mă gândesc că au trecut deja trei decenii de la apariția lucrării monografice a profesorului Valentin Vasiliev privind sciții agatârși de pe teritoriul României¹. Primită atât de bine în epocă² ea a fost ulterior criticată, mai mult sau mai puțin argumentat, de E. Moscalu³ sau Al. Vulpe⁴. De atunci, exceptând contribuțiile lui G. Marinescu pentru Transilvania⁵ sau ale regretatului G. Simion⁶ în Dobrogea, cunoștințele noastre privind lumea scitică s-au îmbogățit doar prin publicarea unui nou akinakes. Mult mai fericită, din această perspectivă, este situația din fosta Uniune Sovietică⁷ sau Ungaria, unde recent a văzut lumina tiparului o consistentă monografie a descoperirilor scitice de aici⁸. De aceea prezentarea unei monografii dedicate mormântului princiar scitic de la Aržan 2, din actuala republică Tuva (Tyva), nu poate fi decât un imbold în sensibilizarea specialiștilor ori a studenților de la arheologie⁹ și pentru cercetarea unor obiective aparținând perioadei scitice din România.

Rândurile de față nu reprezintă numai o obligație contractuală între bibliotecile Deutsches Archäologisches Institut, Eurasien Abteilung și Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj ci o adevărată plăcere de a lectura o monografie arheologică model. Șansa a făcut să iau cunoștință de mormântul princiar de la Aržan la scurt timp de la descoperirea sa. M-am aflat printre participanții la o conferință de presă ținută de Hermann Parzinger în toamna târzie a anului 2001 la Berlin, când lumea savantă a fost înștiințată despre o nouă descoperire scitică de excepție. Mai apoi, tot la Berlin, dar în 2007, am vizitat expoziția intitulată „Im Zeichen des Goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen“¹⁰. Am așteptat cu viu interes publicarea

¹ VASILIEV 1980.

² DUMITRESCU 1981.

³ MOSCALU 1983, 159–173.

⁴ VULPE 1984; VULPE 2003.

⁵ MATINESCU 1984.

⁶ SIMION 2003.

⁷ IVANTHIC 2001 spre exemplu.

⁸ KEMENCZEI 2009.

⁹ GHEORGHIU 2004.

¹⁰ Königsgräber 2007.

săpăturilor din tumulul 2 de la Aržan și aceasta, în bună tradiție germană, nu a întârziat să apară. Nu vreau ca cele scrise de mine să fie interpretate greșit, dar cred că este o mare șansa pentru arheologia perioadelor preclasice ca, după atâtea epoci și problematici abordate, profesorul Hermann Parzinger să-și îndrepte atenția și spre perioada scitică. Interesul fostului director al sectorului euro-asiatic al Institutului German de Arheologie, actualul prezident al prestigioasei Stiftung Preussischer Kulturbesitz, pentru epoca scitică s-a finalizat până astăzi cu lucrări ce se constituie în lecturi obligatorii pentru cei interesați de orizontul scitic¹¹.

În capitolul introductiv (p. 1–21) aflăm că necropola de la Aržan se află amplasată în nordul republicii Tuva în valea Turan-Ujuk într-un peisaj caracteristic sistemului geo-morfologic al Asiei centrale, cu temperaturi extreme ce variază între –50 °C iarna și +40 °C vara (prezentarea mediului ambiant aparține lui Konstantin Pustovoytov). Întrebându-l pe Reinder Neef, paleobotanistul de la Eurasien Abteilung Berlin, cum este vara la Aržan mi-a răspuns nu prea fericit: „plin de țăntări“). Vegetația este o combinație între elementele caracteristice taigalei est siberiene, stepii mongolice și ecosistemului semi deșertic. Primele cercetări în zonă datează de la începutul secolului al XX-lea (A. V. Adrianov și S. A. Teplouchov), dar rezultatele nu au fost publicate în condițiile triste ale debutului revoluției bolșevice. În perioada 1971–1974 M. P. Gjaznov sapă și publică și în limba germană ceea ce este cunoscut în literatura de specialitate ca tumulul (kurganul) Aržan 1¹². Monumentul, realizat din lespezi de piatră având o infrastructură din bârne de lemn dispuse rectangular, tip de construcție singulară până astăzi, cu un diametru de cca. 120 m și o înălțime maximă de 4 m, a fost datat inițial în secolele 8–7 a.Chr. Ulterior, pe baza analogiilor din epocă și a revalorificării datelor ¹⁴C, datarea sa a fost coborâtă spre sfârșitul sec. 9 a.Chr.¹³. În anul 1997 începe cooperarea germano-rusă privind cercetarea potențialului arheologic al văii Turan-Ujuk. Autorii acestei monografii au săpat un tumul cu mantaua din piatră având dimensiunile de cca. 26 de m diametru și 1,4 m înălțime, jefuit de cel puțin două ori. Totuși au fost recuperate piese care permit datarea sa în sec. al 5-lea a.Chr., în vremea așa-numitei culturi Sagli-Baži. De-a lungul șoselei ce leagă localitățile Aržan de Turan sunt lesne de observat, alături de așa-numitul kurgan 1, alte trei construcții masive din piatră. Pentru cercetări a fost aleasă o movilă cu dimensiunile de 75–80 m în diametru și o înălțime de 1,5–2 m, denumită kurganul Aržan 2. Săpăturile au început în anul 2000 și au durat până în 2004. Anterior investigațiilor arheologice, pe o suprafață de 280 × 120 m, Jörg Fassbinder și Helmut Becker au efectuat prospecțiuni magnetometrice.

În capitolul „Die Gräber und ihre Funde” (p. 22–123) sunt prezentate în detaliu complexe descoperite sub mantaua tumulului. Mormântul princiar (mormântul 5 după numerotarea autorilor săpăturilor) s-a conturat ca o groapă patruleteră de culoare roșu-marونیu în care, odată cu prăbușirea acoperișului camerei mortuare, s-a scufundat și o parte a mantalei de piatră. Dimensiunile mormântului au fost de 5,40 × 4,40 m în partea superioară și 4,65 × 4,20 m la bază, adâncimea maximă fiind de 4,35 m. Despre modul de realizare al construcției voi reveni mai jos, atunci care voi prezenta subcapitolul referitor la prelucrarea lemnului. După îndepărtarea „acoperișului” au fost descoperiți doi defuncți, un bărbat și o femeie, depuși cu capul spre nord-vest într-o poziție ușor chircită pe partea stângă. Bărbatul a avut la vremea decesului o vârstă de 40–45 (50) de ani, iar femeia 30–35 ani. În afara camerei mortuare, paralel cu peretele său estic, s-a mai descoperit un mormânt aparținând unui copil mic. Pereții și podeaua camerei au fost acoperite cu blănuri de culoare roșu-marونیu și negre. Bărbatul a avut pe cap un acoperământ de care era prinsă pe creștet o figurină din tablă de aur ornamentată cu email reprezentând un cerb (6,4 × 6,9 cm și 30,17 g), încadrată de-o parte și de alta de câte o pereche de cai realizați tot din tablă de aur și decorați cu email (lungime de 8,3–8,5 cm). Total

¹¹ PARZINGER ET ALII 2003; PARZINGER 2004; PARZINGER 2006, 541 sqq.

¹² GJAZNOV 1984.

¹³ KOSSACK 1994; WAGNER/PARZINGER 1998.

era completat cu 14 perle din tablă de aur (diametru 0,25–0,35 cm), 72 de perle cilindrice din turcoază maro-verde și o mică aplică, tot din tablă de aur, reprezentând o pisică sălbatică (lungime 2 cm). La gât, defunctul purta un colan masiv din aur (1504,18 g) bogat ornamentat în relief cu o friză reprezentând diverse animale: cămile, porci sălbatici, cai, capre, oi, pisici sălbatică și un cerb. De o ureche a avut prins un inel din aur de care atârnavă 62 de perle în formă de șaibe realizate din turcoază albastru verzuie. Bărbatul purta un soi de mantie scurtă decorată cu nu mai puțin de 2632 de aplici din tablă de aur reprezentând pisici sălbatică. Pe pantaloni, confecționați din stofă sau piele, au fost cusute circa 250.000 de perle mici din aur. Partea superioară a cizmelor prezenta câte o bandă de aur cu greutatea de 102,22 g respectiv 98,39 g. Pe partea dreaptă a bazinului „prințul” purta, într-o teacă din lemn, un akinakes (38,7 cm lungime) din fier având mânerul și lama frumos decorate cu intarsie de aur. Tot în aceeași zonă au mai fost găsite alte două cuțite din fier (lungime 28,9 cm respectiv 24,4 cm) decorate pe mâner cu intarsie de aur și un șlefuitor din calcit. Pe partea stângă a capului s-a găsit o oglindă din bronz, dispusă în așa fel încât în ea se putea vedea fața defunctului. Probabil atârnată de peretele camerei, în partea stângă a bărbatului, se afla o tolbă (goryt) realizată din lemn și pânză, ornamentată cu diverse piese de aur, în care pe lângă 86 de săgeți s-a găsit și un arc scurt. Armamentul era completat cu binecunoscutul topor-ciocan scitic (*Streitpickel*) de asemenea frumos ornamentat cu intarsie de aur. Pe lângă centura din piele, pe care erau prinse diverse aplici de aur, ca semn de prestigiu, defunctul a mai purtat un mic baston din lemn învelit cu plăci de aur. Scheletul numărul 2, cel de femeie, avea de asemenea un acoperământ de cap bogat decorat cu plăci de aur, două ace lungi ornamentate, tot din aur, și o serie de aplici din tablă de aur reprezentând animale sălbatică (cai și pisici). Pe lângă cerceii de aur cu incrustații de email, femeia avea la gât un șirag realizat din diverse perle de aur, chihlimbar, turcoază, pirită și sticlă, iar pe antebrațul stâng o brățară din sârmă de aur. Ca și în cazul bărbatului, pe mantaua scurtă au fost cusute 2297 de aplici de aur (cu greutate cuprinse între 0,83 și 1,76 g) reprezentând pisici sălbatică. Tot pe partea dreaptă a bazinului, femeia a purtat un akinakes, ceva mai mic decât cel al consortului, decorat cu intarsie de aur pe mâner și lamă. Ca și la scheletul 1, în aceeași zonă s-au mai găsit două cuțite de fier și în plus un străpungător și un știft din bronz. Interesante ca piese de inventar sunt și miniatura unei mici cupe din aur, o punguță din piele în care se afla un pigment verde-albăstrui și un pieptene de lemn având mânerul realizat din placă de aur. Femeii i-a mai aparținut, printre alte piese de podoabă, un frumos pectoral din aur și o cană din lemn cu mânerul de aur. În afara camerei mortuare, protejate cu pietre, s-au găsit două cazane de bronz. Relativ contemporane cu mormântul principal, sub mantaua de piatră a kurganului 2 de la Arzan, au mai fost cercetate și câteva ciste de piatră în care au fost depuși mai mulți defuncți cu un inventar caracteristic lumii scitice (mormintele 7, 8, 11, 12, 13A – înhumare dublă –, 13B, 14 – înhumare dublă –, 20 – înhumare dublă –, 24, 25 și 26). La 12 m nord-est de mormântul 5, într-o groapă cu dimensiunile de 1,4 × 1,8 m, a fost construită o cameră din bârne de lemn asemănătoare cu cea din depunerea „princiară”. În afara unor podoabe de aur de la harnașamentul unui cal nu s-au găsit oase, sugerându-se că ne aflăm în fața unui complex ritual ce presupune îngroparea simbolică a unui cal. Așa-numitul mormânt 16, de fapt o cistă de piatră cu dimensiunile de 8x3 m, a conținut scheletele a 14 cai. Piese de harnașament, podoabele de aur, pun această depunere în legătură cu lumea scitică. Interesante sunt și cele patru depozite, care au avut ca inventar arme și părți din harnașament, îngroapate în ringul de piatră de la marginea kurganului. La toate aceste complexe scitice se adaugă și alte înmormântări ulterioare (mormintele 1, 3, 4, 6, 15, 17, 18, 19, 21, 23, 27 și 29).

Cel de-al treilea capitol, „Die Anlage und ihre Ausgestaltung” (p. 123–159), prezintă problematica acelor gropi numerotate cu 9 și 10, care chiar dacă au forma unor morminte, nu intră în această categorie. Este posibil ca ele să fi fost construite cu scopul de a deruta eventualii jefuitori. De asemenea sunt descrise și acele „Hirschsteine”, stele din piatră decorate, plăci de

piatră cu diverse petroglife (cerbi, cai, reni, cămile, animale fantastice etc.) descoperite cu ocazia săpării mantalei tumulului. Importante sunt precizările cu privire la etapele de construcție ale kurganului. Prima etapă ar corespunde amenajării mormântului princiar și a majorității celorlalte morminte scitice precum și a ringului de piatră. Depozitele rituale de piese de metal aparțin acestei secvențe. Faza a doua a însemnat ridicarea mantalei de piatră, iar ultimei etape i se poate atribui așa-numitul mormânt 16 cu depunerea, evident cu scopuri rituale, a celor 14 cai. Prospecțiunile magnetometrice au arătat că în apropierea tumului 2 de la Aržan se găsesc concentrate mai multe ringuri de piatră. Pentru lămurirea funcționalității lor au fost deschise mai multe suprafețe ce au însumat circa 1500 m². Atât în ringurile mai mici cât și în cele mai mari a fost descoperită cenușă, cărbune, oase de animale calcinate, piese de metal topite, fapt ce i-a determinat pe Konstantin V. Čugunov, Hermann Parzinger și Anatoli Nagler să le încadreze în categoria acelor „Brandopferplätze”. Datele ¹⁴C asigură plasarea lor în perioada scitică. În partea de sud-est a kurganului au mai fost cercetate alte tipuri de construcții rituale („Steintische”). Este vorba despre platforme de piatră (14 la număr) de formă patrulateră sau circulară (diametru 1–3 m). Pe aceste platforme s-au găsit numeroase oase de animale (cai, bovidee, oi) nearse.

În capitolul „Die relative und die absolute Chronologie” (p. 160–182) Konstantin V. Čugunov prezintă materialele de la Aržan 2 în contextul descoperirilor scitice din Tuva (p. 160–169). Cele două movile cercetate în valea Ujuk au arătat că în ambele cazuri este vorba despre înmormântări „princiare”, diferite însă ca rit și ritual funerar, și care plasează kurganul 1 de la Aržan anterior tumulului 2. Acesta din urmă poate fi pus în legătură cu alte monumente ale culturii Aldy-Bel', fiind anterior perioadei scitice clasice reprezentată în Tuva de așa-numita cultură Ujuk-Sagly. Din punct de vedere relativ, kurganul 2 se plasează în etapa târzie a așa-numitei perioade scitice timpurii. Cele 65 de probe ¹⁴C (prelucrate de Ganna I. Zajceva, Konstantin V. Čugunov, Hermann Parzinger, Anatolie Nagler, Valentin A. Dergačev, Marian Scott, Anatolij A. Semencov, Sergej S. Vasiliev, Bas van Geel, Johansen van der Plicht și Ljudmila M. Lebedeva) au fost procesate în laboratoarele din St. Petersburg, Gröningen, Uppsala, Arizona, Glasgow și Kiel (p. 169–176). Lăsând la o parte problemele pe care le ridică concentrația de ¹⁴C din atmosfera perioadei cuprinse între 760 și 400 a.Chr., s-a putut preciza, pe baza metodei *wiggle matching*, că decesul perechii „princiare” din mormântul 5, ca de altfel și a celorlalți sciți îngropați în tumul, a avut loc cândva între a doua jumătate și sfârșitul secolului 7 a.Chr. Analiza dendrologică (Kai-Uwe Heußner, Igor' Sljusarenko, p. 178–182) a arătat, printre altele, că ridicarea construcției camerei mortuare a avut loc toamna sau iarna din arbori tăiați la o vârstă de peste 90 de ani. Momentul când aceștia au fost doborâți s-ar plasa cândva între 618 și 604 a.Chr.

Analiza diferitelor categorii de descoperiri („Analyse der Fundgruppen”, p. 183–302) cuprinde o serie de studii interdisciplinare. Barbara Armbruster, binecunoscută pentru lucrările sale anterioare¹⁴, atinge aspectele tehnologice ale prelucrării aurului de la Aržan 2 (p. 183–199). Astfel majoritatea pieselor au fost turnate, utilizându-se metoda cerii pierdute. Urme de folosire ale pieselor din aur sunt rare (cu excepția podoabelor de la gâtul bărbatului și al femeii din mormântul 5) ceea ce dovedește că ele nu au fost folosite în viața de zi cu zi. Se avansează astfel ipoteza confecționării lor special pentru ceremonia funerară. Plecând de la analogiile etnografice se consideră că obiectele de aur au fost confecționate de către meșteșugari locali în ateliere care nu au necesitat instalații complicate. Din mormântul princiar, cu excepția unei mici bucați de piele, nu au fost recuperate materiale textile. În schimb, resturile de bucăți de blănuri, acoperământ de cap, șnururi, covoare, săculeți, brâuri, cămașă etc. recuperate din mormintele 13A, 13B și 20 i-au permis Annemariei Stauffer (p. 199–211) să avanseze concluzii interesante. Aflăm astfel că textilele au fost realizate pe plan local din lână de yak, capră de cașmir sau cămilă și au fost colorate în nuanțe vii de roșu, galben, verde sau maro. Reconstituirea

¹⁴ ARMBRUSTER 2000.

costumelor din mormântul 5 s-a făcut atât pe baza dispunerii podoabelor de aur cât și apelând la resturile textile din cele două morminte de femei din „Grab 13A” (Dmitrij V. Pozdnjakov, p. 211–216). Plecând de la micul arc reflex descoperit în mormântul 5, Erhard Godehardt și Hans Michael Shellenberg (p. 216–231) fac o incursiune în problematica acestui tip de armă scitică, completând cu informații utile o lucrare devenită deja clasică¹⁵. Concluzia la care s-a ajuns este că arcul nu putea fi folosit, el fiind doar o piesă simbolică depusă în mormânt. Așa cum rezultă din studiul lui Vladmimir Myl'nikov (p. 232–242) arta tradițională de a construi în lemn în regiunea munților Altai, nord-vestul Mongoliei și Kazakhstan se regăsește în modul în care a fost concepută încăperea mortuară. Ea a fost realizată dintr-o cameră exterioară, ceva mai prost păstrată, la care au fost folosite 11 bârne de larice (zadă) cu diametrul cuprins între 13,5 și 18 cm, și o cameră interioară ridicată din șapte rânduri de bârne cu diametrul de 22–28 cm (marcate în prealabil cu semne pentru a li se cunoaște locul exact al amplasării). Pentru podea s-au folosit 10 jumătăți de bârne. Toată construcția se sprijinea la colțuri pe lespezi de piatră. Din raportul lui Reinder Neef (p. 242–249) aflăm că materialul arheozoologic s-a cam pierdut la muzeul din St. Petersburg. Totuși din colțul de vest al camerei mortuare, locul în care s-au concentrat bunurile „prințesei”, au fost recuperate, din resturile unor săculeți din piele, stofă sau blană, cireșe sălbatice, tuberculi mici de iarbă cipriotă, un soi de morcovi sau semințe de coriandru și mei. În afară de mei care, cultivat sau sălbatic, creștea și în nordul Chinei, Asia centrală și sudul Siberiei, toate aceste plante sunt străine mediului ambient din Tuva. Avem de-a face astfel cu bunuri de lux aduse din sud-vestul Kazakhstanului (cireșele sălbatice și tuberculii de iarbă cipriotă), Iran sau Orientul Apropiat (coriandrul). Analiza arheozoologică a celor 14 cai din „mormântul 16” (Norbert Benecke, Melanie Pruvost, Christine Weber, p. 249–256) arată că ei au fost sacrificați la o vârstă cuprinsă între 8 și 22 de ani. Pe lângă indivizi castrați au existat și armăsari dar nu a fost identificată nici o iapă. Deformările scheletului, în zona greabănului, sunt dovada că au fost intens călăriți. Înălțimea lor (135–145 cm), deosebită pentru această vreme, ca și faptul că cercetările de genetică moleculară au arătat o mare variabilitate, sugerând o alegere a cailor din mai multe herghelii, demonstrează grija arătată de supuși ca „prințul” să beneficieze de ceea ce este mai bun. Din studiul paleoantropologic (Tatjana A. Čikiševa, p. 256–295) și al cercetărilor paleopatologice (Michael Schultz, Dmitrij V. Pozdnjakov, Tatjana A. Čikiševa, Tyede H. Schmidt-Schultz, p. 296–302) aflăm vârsta, sexul, înălțimea, cauzele decesului sau bolile de care au suferit defuncții sciți din tumului Aržan 2. Aș menționa doar faptul că avem de-a face cu indivizi având trăsături europene și mongoloide și că „prințul” nostru a murit foarte probabil dintr-un cancer de prostată, iar femeia tânără (20–21 de ani) din mormântul 22 a fost ucisă brutal cu patru lovituri date cu teribila armă care era toporul-ciocan de tip scitic.

Ultimul capitol „Der skythenzeitliche Fürstenkurgan Aržan 2 in Tuva – Ergebnisse und weiterführende Betrachtungen” (p. 303–329) este o ocazie pentru Hermann Parzinger de a relua concluziile fiecăruia dintre studiile anterioare. Partea a doua a acestei contribuții îi permite savantului german să privească mormântul 5 de la Aržan 2 în contextul supra regional al Asiei centrale. Căutând analogii, concluzia la care se ajunge este că ne aflăm în fața unei descoperiri singulare, care doar pe baza datelor ¹⁴C și a obiceiului de a înmormânta ulterior cai, poate fi plasată în etapa Aldy-Bel' a secolelor 7–6 a.Chr. Unicitatea pieselor nu poate fi explicată decât prin producerea lor locală în nordul Tuvei. În ultima parte a capitolului este prezentată sintetic lumea elitelor nomade ale perioadei scitice. Plecând de la cele consemnate de Herodot privind existența la sciții nord pontici a unor „basilei”, sunt discutați o serie de termeni folosiți de arheologi pentru a desemna mormintele cu invenare deosebite: „Fürsten-, Adles-, Prunk- oder Elitengräber”.

Consistentă parte grafică (289 de figuri în text, 153 de planșe și 7 anexe) a fost realizată (desenele) și montată de o cercetătoare din România care, din nefericire pentru noi, activează

¹⁵ ECKHARDT 1996.

acum în Germania: Rodica Boroffka. Ca și cu alte ocazii, preferința pentru această colaborare a dovedit din nou că Hermann Parzinger știe să aleagă ceea ce este mai bun din fiecare domeniu.

Pentru cei care doresc să consulte această lucrare, menționez că ea se găsește în biblioteca Institutului de Arheologie și Istoria Artei din Cluj. Nu cred că mai poate fi adăugat ceva la prezentarea de față. Este ceea ce actuala cercetare arheologică a putut oferi la cel mai înalt nivel. Suportul financiar generos (Hermann Parzinger a fost câștigătorul premiului Leibnitz în valoare, dacă nu mă înșel, de 400.000 de €) a fost folosit la maximum. O descoperire excepțională care a avut șansa de a fi exploatată de un colectiv de profesioniști.

Florin Gogâltan

BIBLIOGRAFIE

ARMBRUSTER 2000

B.R. ARMBRUSTER, Goldschmiedekunst und Bronzetechnik. Studien zum Metallhandwerk der Atlantischen Bronzezeit auf der Iberischen Halbinsel (Montagnac 2000).

DUMITRESCU 1981

V. DUMITRESCU, V. Vasiliev. Sciții agatârși pe teritoriul României (Cluj-Napoca 1980) (recenzie). Stud. și Cerc. Ist. Veche 32, 1, 1981, 161–164.

ECKHARDT 1996

H. ECKHARDT, Pheil und Bogen. Eine archäologisch-technologische Untersuchung zu urnenfelder- und hallstattzeitlichen Befunden. In: Internationale Archäologie 21, 1996.

GHEORGHIU 2004

R. GHEORGHIU, Tipologia inventarului funerar la sciți. Bul. Cerc. Științ. Studențești 10, 2004, 65–84.

GJAZNOV 1984

M.P. GJAZNOV, Der Großkurgan von Aržan in Tuva, Südsibirien (München 1984).

IVANTCHIK 2001

A.I. IVANTCHIK, Kimmerier und Skythen. Kulturhistorische und chronologische Probleme der Archäologie der osteuropäischen Steppen und Kaukasiens in vor- und frühskythischer Zeit (Moskau 2001).

KEMENCZEI 2009

T. KEMENCZEI, Studien zu den Denkmälern skythisch geprägter Alföld Gruppe (Budapest 2009).

Königsgräber 2007

W. MENGHIN, H. PARZINGER (Hrsg.), Im Zeichen des Goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen. Ausstellungskatalog (Berlin, München, Berlin, London, New York 2007).

KOSSACK 1994

G. KOSSACK, Neufunde aus dem Novočerkassker Formenkreis und ihre Bedeutung für die Geschichte steppenbezogener Reitervölker der späten Bronzezeit. Il Mar Nero 1, 1994, 19–35.

MARINESCU 1984

G. MARINESCU, Die jüngere Hallstattzeit in Nordostsiebenbürgen. Dacia 28, 1984, 47–83.

MOSCALU 1983

E. MOSCALU, Ceramica traco-getică (București 1983).

PARZINGER 2004

H. PARZINGER, Die Skythen (München 2004).

PARZINGER 2006

H. PARZINGER, Die frühen Völker Eurasiens. Vom Neolithikum bis zum Mittelalter (München 2006).

PARZINGER ET ALII 2003

H. PARZINGER/V. ZAJBERT/A. NAGLER, Der große Kurgan von Bajkara. Studien zu

einem skytischen Heiligtum (Mainz 2003).

SIMION 2003

G. SIMION, Culturi antice în zona gurilor Dunării. Volumul I. Preistorie și protoistorie (Cluj-Napoca 2003).

VASILIEV 1980

V. VASILIEV, Sciții agatârși pe teritoriul României (Cluj-Napoca 1980).

VULPE 1984

A. VULPE, Descoperiri hallstattiene din zona Aiudului. *Thraco-Dacica* 5, 1984, 36–63.

VULPE 2003

A. VULPE, Problema scitică în România. In: *Identitate națională și spirit european. Academicianul Dan Berindei la 80 de ani* (București 2003), 113–134.

WAGNER/PARZINGER 1998

M. WAGNER/H. PARZINGER, Bemerkungen zur inneren Gliederung der spätbronzezeitlichen Kultur Oberes Xiajiadian und deren Bedeutung für die südsibirische Kulturentwicklung. *Eurasia Antiqua* 4, 1998, 37–57.

Tudor Soroceanu, *Bronzefunde aus Rumänien. III. Die vorskythenzeitlichen Metallgefäße im Gebiet des heutigen Rumänien. Descoperiri de bronzuri din România. III. Vasele de metal prescitice de pe actualul teritoriu al României*, în Biblioteca Muzeului Bistrița. Seria Historica, 16 (Bistrița, Cluj-Napoca 2008), 452 p.

Au trecut deja 25 de ani de când, sub îndrumarea lui Tudor Soroceanu, mi-am început ucenicia în cele ale arheologiei. Încă de atunci problematica vaselor de metal preistorice din România era de mare actualitate în casa Soroceanu. Profesorul Hermann Müller-Karpe acceptase publicarea, în prestigioasa serie *Prähistorische Bronzefunde*, a unui volum cu tema respectivă. În acest context nu este întâmplător faptul că primele mele articole au abordat diverse aspecte legate de producția vaselor de metal. Aflându-mă într-o asemenea situație, este cât se poate de evident că nu pot fi obiectiv în judecarea cărții. Dacă nu ar fi existat „obligația de serviciu” pentru respectarea protocolului de colaborare cu Biblioteca Eurasien-Abteilung a Institutului German de Arheologie (cofinanțator al lucrării), cu siguranță că nu m-aș fi înhămat la o asemenea încercare. Șansa mea face ca „obligația profesională” să pălească în fața bucuriei de a parcurge o lucrare pe care am convingerea că oricare specialist în metalurgia preistorică și-ar fi dorit să o scrie. Îmi aduc foarte bine aminte motivația care a stat în spatele acestei munci: „să scriu o carte care să fie citită și peste 100 de ani”. În opinia mea Tudor Soroceanu a reușit acest lucru.

În „cuvântul înainte” (p. 7–13), cei care nu cunoșteau află despre drumul anevoios pe care l-a parcurs monografia de față, strâns legat de destinul personal al autorului. Acesta a trecut cu credință și speranță peste „simpatia” unor colegi din România, care abia îl vedeau plecat o dată, dificultățile adaptării la viața din Chile sau obositoarele șantiere de salvare din Berlin-Brandenburg. În depășirea acestor încercări nu a fost singur, iar numeroasele persoane care i-au stat alături se regăsesc în mulțumirile „oficiale”. Un astfel de gest este o dovadă de altruism și de bun simț, din care cu toții trebuie să învățăm ceva. Salutară, până la urmă, s-a dovedit acordarea ajutorului de șomaj din partea Oficiului de muncă Berlin Nord. Nici respectiva instituție nu a fost omisă, de vreme ce a asigurat „condiții de viață decente” și implicit posibilitatea de a finaliza monografia vaselor de metal prescitice. La insistențele mele, și nu vreau să ascund această reușită, munca autorului a fost dublată și de realizarea unui rezumat larg în limba română pentru fiecare capitol în parte. Cred că efortul a meritat de vreme ce tot mai puțini tineri specialiști se încumetă să învețe limba germană. Atenționez că rezumatele sunt doar orientative și nu suplinesc generoasele explicații din textul german sau din note. Pentru cei interesați trebuie făcut efortul de a asimila și aceste informații. Anterior monografiei au fost publicate câteva articole care completează volumul de față, fapt ce mă determină să le menționez. Este vorba despre unele vase de metal romane, care în literatura de specialitate au fost consemnate ca fiind preistorice¹; o reconsiderare, împreună cu regretatul meu profesor Florin Medeleț, a lanțului și

¹ SOROCEANU 1998.

implicit a vaselor miniaturale de la Moldova Nouă²; o nouă datare și interpretare a situlelor de la Brâncovenești³; sau prezentarea condițiilor de descoperire a vaselor de metal din Europa⁴.

Capitolul introductiv (p. 15–30) este structurat pe dezbaterea a două teme majore aflate în fața lămuririi oricărui subiect științific. Definierea „obiectului muncii” și parcurgerea istoricului cercetării. A răspunde la întrebarea, care nu are de fel o rezonanță copilărească cum se temea Tudor Soroceanu, „Was ist ein Metallgefäß?” este un prim pas obligatoriu ce trebuia făcut. Dacă noțiunea de „recipient” este clară pentru toată lumea, lucrurile se complică atunci când vrem să cuprindem în această categorie și strecurătorile, capacele, bărcuța de bronz de la Satu Mare ori cărucioarele miniaturale. Soluția la care s-a ajuns a fost aceea de a strânge „toate obiectele care ar putea fi folosite într-un fel oarecare drept recipiente sau care constituie categorii strâns legate de ele” (p. 26). Într-un curs referitor la epoca bronzului din Bazinul Carpatic profesorul Bernhardt Hänsel îl menționa pe Tudor Soroceanu ca fiind cel mai acribic cercetător al tuturor informațiilor legate de o piesă de metal sau de un subiect pe această temă, fiind un adevărat „filatelist” cum plastic s-a exprimat. Că lucrurile stau așa se poate lesne observa și din prezentarea de față a preocupărilor privind vasele de metal de pe teritoriul actual al României. Doar o atentă și migăloasă verificare a literaturii vechi sau a informațiilor de arhivă a permis îndreptarea unor greșeli, de multe ori grave, care au pătruns în literatura de specialitate din comoditatea sau indolența unor specialiști, care de altfel au făcut „carieră” prin publicarea unor corpusuri de depozite de bronzuri (vezi de exemplu p. 35, n. 35, p. 149, n. 195, p. 151, n. 203, p. 170, n. 64, p. 212, n. 119 etc.). Aflăm astfel că primele vase de metal au fost descoperite în 1796 cu ocazia unor lucrări la biserica romano-catolică de la Cârța, jud. Harghita. Chiar dacă s-au pierdut, descrierea păstrată permite cuprinderea lor printre recipientele metalice ale fazei „Ha B” din Transilvania.

Înainte de prezentării fiecărui „tip” de vas, Tudor Soroceanu a simțit nevoia să explice caracteristicile generale ale materialelor, dificultățile ordonării acestora pe tipuri și variante („Der Fundstoff”, p. 31–34). Chiar dacă se păstrează terminologia consacrată, se au în vedere și termeni inovatori precum „linie”, „familie” sau chiar „tendință”. Pentru a ne convinge despre necesitatea acestui lucru pe planșa E sunt ordonate tipologic „familiile” de cești Friedrichsruhe-Fuchsstadt-Kirkendrup. Așa cum îi reproșam și cu ocazia ultimei corecturi a manuscrisului, a rămas dator cu o analiza de detaliu a acestei problematice. Oricum promisiunea a fost făcută.

În continuare, respectându-se tipicul consacrat al seriei PBF, sunt prezentate 30 de cești („Tassen”, p. 35–81). Șansa de a nu fi constrâns de cadrul oarecum rigid de prezentare din seria amintită a făcut ca notele să conțină comentarii ample iar ilustrația să fie completată cu fotografii, chiar color, cu imagini generale sau de detaliu ale pieselor. La fiecare tip și variantă (Friedrichsruhe, Gusen, Fuchsstadt, Kirkendrup-Jenišovice, Spišská Belá, Dridu, cești de tip cazan, posibil tipul Tamási) s-a avut în vedere, după descriere și bibliografia cât mai completă a fiecărui exemplar, sintetizarea condițiilor de descoperire și funcționalitatea, cronologia și aria de răspândire (harta 1). Acestea au fost traduse și în limba română așa încât nu mai insist în prezentarea lor.

O altă categorie de recipiente de metal bine documentată pe teritoriul actual al României, prin cele 57 de descoperiri, este reprezentată de străchini („Schalen”, p. 82–119). Cele mai numeroase piese sunt străchinile simple în formă de calotă și variantele lor (13 exemplare, harta 3). Străchinile de tip Satteldorf-Blatnica (9 exemplare) provin în majoritatea cazurilor din depozite. Interesantă mi s-a părut constatarea că a existat o alegere evidentă a unei categorii de obiecte principale care să însoțească aceste străchini în depozite: vârfuri de lance la Cincu, brățări la Suseni, celturi la Gioseni. Acestea li se adaugă străchinile de tip Baumgarten (3 exemplare),

² SOROCEANU/MEDELEȚ 1999.

³ SOROCEANU 2004; SOROCEANU 2005b.

⁴ SOROCEANU 2005a.

Fizeșul Gherlei (o piesă) și nu mai puțin de 32 de fragmente ce nu pot fi atribuite cu exactitate unui tip anume.

Cazanele cu atașe triunghiulare au fost ordonate în literatura de specialitate în trei tipuri de bază (A-C) și câteva variante (B1, B2a, B2b). Numărul mare de astfel de piese din România (29), perioada lor lungă de utilizare (circa 700 de ani), problematica originii și funcționalitatea lor i-au prilejuit autorului acestui volum o discuție ceva mai amplă („Becken”, p. 120–163). Categoria cea mai veche de cazane (tipul A), în afara unui ataș triunghiular din așa-numitul depozit Deva III, lipsește practic din producția metalurgică de la noi, ele fiind caracteristice arealului nordic al Câmpiei Tisei. În schimb, se cunosc 12 exemplare de cazane de tipul B1, fenomen de altfel general valabil în „Ha B1” prin răspândirea „paneuropeană” a acestei categorii de recipiente metalice.

Prin complexitatea procesului tehnologic de confecționare și a ornamentelor decorative, siturile reprezintă cu siguranță apogeul atins în producerea vaselor de metal preistorice. Pentru teritoriul supus analizei cele mai cunoscute sunt siturile de tipul Kurd și Hajdúbözsörmény, la care se adaugă câteva forme „unicate”. La începutul capitolului, într-un mic „excurs”, care nu a mai fost tradus și în limba română, se face o importantă precizare cu privire la așa-numitul tip Hajdúszoboszló. Publicând în 1978 depozitul de la Buza, T. Soroceanu atribuia un fund de vas cu urme de reparații (în prezentul volum se face rectificarea că aparține tipului Kurd) și pereții unei situle decorate cu ornamente solare și protome de păsări tipului Hajdúbözsörmény⁵. Într-un articol, ulterior monografiei din seria PBF⁶, P. Patay amintește un așa-numit tip Hajdúszoboszló, căruia i-ar fi caracteristic descoperirile de la Buza⁷. Este evident o greșeală care, fără a fi verificată, a fost deja preluată ca atare în literatura de specialitate⁸. Analizând caracteristicile siturilor de tip Kurd se ajunge la concluzia că ele au jucat atât un rol principal în cadrul unor practici rituale (fragmentele din depozite sunt rezultatul unor intenții distructive) cât și un rol secundar (cazul exemplarelor întregi), așa cum este sugerat și de reprezentarea lor pe celebra situlă Certosa. De altfel, pe această piesă s-a bazat și argumentarea datării mai târzii decât „Ha A1” a siturilor de la Brâncovenești („limita dintre fazele Ha B și Ha C”). Siturile de tip Hajdúbözsörmény au stat, în ultimii 50 de ani, în atenția mai multor specialiști, astăzi beneficiind de o imagine care răspunde pe deplin cunoștințelor actuale. De la noi se remarcă contribuțiile mai vechi ale lui Fl. Medelet⁹ și T. Soroceanu¹⁰. Noile precizări din această monografie se referă la terminologie, funcționalitate și datare. Datorită modului lor de confecționare, aceste recipiente nu puteau fi folosite pentru transportul lichidelor ci doar pentru amestecatul băuturilor. De aceea, se consideră că este mai potrivită denumirea de „stamosuri de tip Hajdúbözsörmény”. Exemplare precum cea de la Oradea pot sugera o circulație temporală ceva mai târzie („Ha B2-C”) decât este asigurată pentru stamosurile, să le spunem, „clasice” („Ha B1”). O serie de piese fragmentare nu pot fi încadrate cu siguranță în tipurile de situle cunoscute. Este posibil ca o bucată de vas din depozitul de la Sâg să aparțină unei amfore de tip Gevelinghausen, iar fragmentul de la Șopotul Vechi nu se încadrează, așa cum a fost publicat, printre stamosurilor de tip Hajdúbözsörmény.

În categoria altor vase de metal („Sonstige Metallgefäße”, p. 199–240), primele piese discutate au fost polonicele din depozitele de la Sâncrăieni și Sângeorgiu de Pădure I. Sunt aduse dovezi (inclusiv din lumea antică) în sprijinul utilizării lor în cadrul unor practici rituale ce presupun turnarea unor lichide. Din punct de vedere cronologic se impune concluzia că Bazinul Carpatic a fost cel mai timpuriu centru de producere european. Nu au fost traduse în limba

⁵ SOROCEANU/BUDA 1978.

⁶ PATAY 1990.

⁷ PATAY 1996, p. 410.

⁸ KOÓS 2004, p. 87.

⁹ MEDELET 1974.

¹⁰ SOROCEANU/LAKÓ 1981.

română debaterile pe marginea unor vase fragmentare precum o posibilă cistă de tip Žatec din depozitul de la Uioara de Sus sau un ataș de bronz, tot de la Uioara de Sus, care nu este exclus să fi fost montat pe un vas de lemn. În categoria vaselor în formă de oală sunt discutate un exemplar fără fund de la Șeica Mică și un altul în care a fost depus tezaurul de aur de la Șmig. Datarea acestei din urmă descoperiri a fost plimbată din bronzul mijlociu, trecând peste bronzul târziu, până undeva între „epoca thraco-cimeriană” și cea romană¹¹. Pentru acest vas, și implicit pentru tezaurul de aur, este propus acum sec. al VII-lea a. Chr. (p. 211). În ceea ce privește strecurătorile, nu s-a păstrat nici un exemplar întreg. Puținele fragmente de la Căprioara, Cincu și Uioara nu contrastează ca număr de descoperiri cu zonele învecinate: Ungaria¹², Boemia¹³, Moravia¹⁴ sau ceva mai îndepărtate precum Austria¹⁵, vestul și sudul Germaniei¹⁶. În Slovacia¹⁷ și Polonia¹⁸ asemenea piese chiar lipsesc. Vasele miniaturale ca cele de la Moldova Veche (III) și Vințul de Jos (II) au făcut parte din lanțuri, jucând rolul de pandantive. Datarea lor în etapa „Ha C” este asigurată de contextul „depozitului” (lanțului) căruia îi aparțin. Alături de această categorie sunt analizate și acele mici recipiente de bronz care se regăsesc pe unele cărucioare miniaturale. În afara analizei Olgăi Kytlicová cu privire la acel „Kesselwagen” din tumulul C de la Milavče¹⁹, respectivele piese nu au fost puse în legătură cu vasele de metal, ci discutate în cadrul unor volume separate²⁰. Alegerea făcută de autor s-a dovedit din nou un bun câștigat pentru noi toți. Analiza începe printr-o investigație demnă de un detectiv menită să înlăture toate confuziile legate de contextul descoperirii căruciorului miniatural despre care acum știm că provine de la Romos (o publicare în detaliu a odiseei căruciorului de la Romos se află în pregătire). Este cât se poate de evident că funcționalitatea sa, alături de piesa din tumulul Basarabi de la Bujoru, nu poate fi distanțată de domeniul religios. Datarea lor nu mai ridică astăzi nici o problemă: „Ha C”. Dacă mica bărcuță cu protome în formă de pasăre de la Satu Mare a fost considerată anterior un posibil pandantiv prins de o fibulă²¹, acum este privită și din perspectiva unui recipient de bronz. Prezența protomelor (așa-numita „Vogelheraldik”) și condițiile de descoperire în apă ale depozitului sugerează funcționalitatea sa magico-religioasă. În economia producției de vase de metal, recipientele din aur reprezintă o minoritate. Este vorba de 4 străchini din „fostul comitat Bihor”, o strachină de la Biiia (jud. Alba) și 4 străchini de la Rădeni (jud. Neamț). Fiind o categorie de obiecte analizate mai puțin atent în literatura de specialitate de la noi, a fost tradusă întreaga discuție cu privire la condițiile de descoperire și funcționalitate, cronologie, arie de răspândire etc. Nu voi insista pe aceste aspecte, ci voi remarca din nou efortul depus de autor de a obține informații inedite cu privire la localizarea mai exactă a tezaurului descoperit înainte de 1822 în „fostul comitat Bihor”. Exploatarea unor informații inedite de arhivă restrânge arealul la conacul Rosaliei von Miskolczy.

Pentru a nu se pierde nici o informație, în capitolul „Typologisch unbestimmbare und fragile Metallgefäße oder Metallgefäßfragmente” (p. 241–252) sunt consemnate 224 (de fapt 226 cu cele două fragmente de tablă din depozitul de la Dumești care din greșeală nu au fost renumerotate) de bucăți de tablă de bronz, verigi, bucăți de bară torsadată etc. Apartenența lor la categoria vaselor de metal este nesigură, dar cel puțin ele au fost la fel de acribic documentate.

¹¹ SOROCEANU 1998, p. 245 sqq.

¹² PATAY 1990, p. 71 sqq.

¹³ KYTLICOVÁ 1991, p. 68 sqq.

¹⁴ NEKVASIL 1991, p. 23.

¹⁵ PRÜSSING 1991, p. 40 sqq.

¹⁶ JACOB 1995, p. 42 sq.

¹⁷ NOVOTNÁ 1991.

¹⁸ GEDL 2001.

¹⁹ KYTLICOVÁ 1991, p. 77 sqq.

²⁰ De exemplu WOYTOWITSCH 1978; VOSTEEN 1999.

²¹ BADER 1983, p. 123, nr. 427.

La acestea se adaugă o serie de descoperiri care completează lista publicată anterior (Soroceanu 1998) cu piese care nu aparțin perioadei prescitică („Anhang I”, p. 252–258). Cei care vor să preia informații despre anumite contexte, folosind literatura mai veche, ar fi bine să consulte Anexa I. Efortul pentru „asanarea” acestor date din literatura de specialitate a fost deosebit și nu pot să nu-l remarc din nou. Anexa II („Anhang II”, p. 259–261) cuprinde vasele de metal inedite care au fost descoperite în afara granițelor actuale ale României, dar care se păstrează în colecțiile muzeale de la noi: Boriaș și Tetélen. În Anexa III („Anhang III”, p. 261–264) sunt discutate unele piese publicate mai recent din jud. Caraș-Severin, o astfel de analiză critică fiind necesară pentru ca informația să nu fie preluată în mod greșit de către alți specialiști.

Ultimul capitol („Ergebnisse”, p. 265–286) îi permite autorului să sintetizeze rezultatele unei munci de peste 30 de ani. Nu voi insista în prezentarea acestei părți, ea fiind tradusă integral atât în limba română cât și în maghiară (B. Rezi) și poloneză (W. Blajer). Voi comenta doar câteva dintre concluziile avansate. Interesant este faptul că vasele de metal au circulat foarte puțin peste Carpați (harta 1). Dacă pentru alte epoci preistorice (paleolitic – epoca bronzului) avem suficiente date care permit stabilirea unor legături puternice între comunitățile din Transilvania și cele din Moldova sau nord-estul Munteniei, chiar despre circulația unor piese de metal, pentru prima epocă a fierului informațiile sunt lacunare. Este greu de înțeles de ce s-au închis „granițele” estice. În afara unor descoperiri Basarabi în sud-estul Transilvaniei, posibil venite prin filiera nordului Munteniei, nu avem informații despre prezența unor descoperiri Chișinău-Corlăteni sau Cozia peste Carpați²². Să fi avut puternicele cetăți de pământ din estul Transilvaniei (Porumbenii Mari, Cernat, Tușnad etc.) și scopul de a limita accesul altora la bogatele zăcămintele de fier din zonă? Nu au existat oare la est de Carpați elite cu un statut suficient de înalt pentru a „consuma” bunuri de prestigiu? Întrebările pot continua deschizând astfel un subiect care așteaptă o dezbatere științifică. Pentru perioada „Ha A” s-a constatat că Bazinul Carpatic a devenit „un centru important de răspândire al vaselor de metal” (p. 272), când se dezvoltă tipuri și variante noi de situle. Numeroasele unelte folosite la confecționarea și repararea lor întăresc și ele această concluzie²³. Așa cum conchide T. Soroceanu: „Perioada de înflorire a „independenței” în materie de producere a vaselor de metal este, pentru spațiul intracarpatic, faza Ha B2” (p. 273). A nu cunoaște nici o unealtă în această secvență de timp rămâne o realitate inexplicabilă.

Am învățat de la Tudor Soroceanu că bibliografia unei lucrări reflectă atât respectul față de cei care s-au ocupat anterior de respectivul subiect cât și nivelul cunoașterii temei. Fiind „pasionat” de citările bibliografice am fost curios să aflu câte lucrări au fost consultate: 912. Nu cred că mai poate fi comentat ceva pe această temă. Ilustrația volumului cuprinde 117 poze, majoritatea făcute de autor. Partea grafică a fost realizată de dr. Alina Soroceanu la care se adaugă piesele desenate de regretata Carmen Chima de la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj și Silviu Safta de la Muzeul Banatului din Timișoara. Calitatea artistică a acestor desene depășește ilustrația obișnuită din alte volume PBF.

Sunt ultimul care a corectat varianta finală a manuscrisului, așa încât o mare parte din greșelile care s-au strecurat îmi revin. Este deranjantă repetarea numelor unor colegi care au ajutat la documentarea materialelor (p. 9–10), dar mai bine de două ori decât niciodată. Corectura venind pe capitole, nu am remarcat că notele au fost puse în ordine crescătoare pentru întregul volum. Aceasta face incomodă citarea informațiilor cuprinse în note, fiind necesară și menționarea paginii sau a capitolului. Nu pot să nu remarc atitudinea critică pe care autorul o are față de calitatea publicațiilor anterioare a vaselor de metal. Nimic nu este mușamalizat și critica începe chiar cu Tudor Soroceanu. Am beneficiat și eu, pe bună dreptate, de observații negative și mă bucur că am scăpat numai cu atât. Unele greșeli grosolane au fost amendate mai puțin

²² LÁSZLÓ 1994.

²³ GOGĂLTAN 1993; GOGĂLTAN 2002.

diplomatic: „auf mittelalterlichem Niveau gezeichnet” (p. 187), „Es übersteigt unsere Kräfte, das bezüglich der Bronzen aus Moldova Veche in Rep. Caraș-Severin 2004, 101, 103 entstandene Durcheinander zu korrigieren“ (p. 215, n. 132), „Die totale wissenschaftliche Konfusion bei Georgescu 2000, 75–76 braucht nicht geklärt zu werden“ (p. 221, n. 188) etc.

Libertatea asumată de autor, prin excursuri largi, comentarii, note darnice în informații, ilustrație fără șabloane etc., a făcut imposibilă încadrarea acestei lucrări în tiparele unui volum PBF. În final, prin grija inimosului coordonator al seriei „Historica” a muzeului din Bistrița, dr. Corneliu Gaiu, dar și a prof. dr. Sven Hansen, directorul Eurasien-Abteilung a Institutului German de Arheologie, autorul și noi am avut norocul de a lectura o lucrare înainte de decesul celui care a scris volumul. Nu ar fi fost un caz singular, fiind binecunoscută „viteza” actuală de apariție a unei monografii în seria PBF. Alegerea făcută a fost inspirată și demonstrează posibilitatea de a publica și în România la un nivel chiar superior celui din Germania.

O categorie din vasta producție de artefacte preistorice de pe actualul teritoriu al României a fost rezolvată magistral. Cu siguranță vor mai trece o sută de ani până când subiectul va fi reluat. Ce a fost de spus s-a spus. Restul este doar mulțumire. Dacă nu a autorului volumului prezentat acum, atunci cu siguranță a noastră pentru că ni l-a dăruit.

Florin Gogâltan

BIBLIOGRAFIE

BADER 1983

T. BADER, Die Fiebeln in Rumänien (München 1983).

GEDL 2001

M. GEDL, Die Bronzegefäße in Polen (Stuttgart 2001).

GOGÂLTAN 1993

F. GOGÂLTAN, Vases de bronze réparés (Ha A-B). *Ephemeris Napocensis* 3, 1993, 7–23.

GOGÂLTAN 2002

F. GOGÂLTAN, Contribuții privind metalurgia bronzului în Bazinul Carpatic. Ciocanele și nicovalele cu gaură de înmănușare transversală din România. *Ephemeris Napocensis* 9–10, 1999–2000 (2002), 5–59.

JACOB 1995

C. JACOB, Die Metallgefäße der Bronze- und Hallstattzeit in Nordwest-, West- und Süddeutschland (München 1995).

KOÓS 2004

J. KOÓS, Újabb késő bronzkori bogrács Kelet-Magyarországról [Neueres Bronzebecken von Ostungarn]. *Évk. Miskolc* 43, 2004, 83–102.

KYTILICOVÁ 1991

O. KYTILICOVÁ, Die Bronzegefäße in Böhmen (München 1991).

LÁSZLÓ 1994

A. LÁSZLÓ, Începuturile epocii fierului la est de Carpați. *Culturile Gáva-Holíhrady și Corláteni-Chișinău pe teritoriul Moldovei* (București 1994).

MEDELEȚ 1974

F. MEDELEȚ, Die Bronzesitula von Remetea Mare (Kreis Timiș). *Dacia* 18, 1974, 95–102.

NEKVASIL 1991

J. NEKVASIL, Hallstattzeitliche Bronzegefäße in Mähren. In: J. Nekvasil, V. Podborský, *Die Bronzegefäße in Mähren* (München 1991), 15–27.

NOVOTNÁ 1991

M. NOVOTNÁ, Die Bronzegefäße in der Slowakei (München 1991).

PATAY 1990

P. PATAY, Die Bronzegefäße in Ungarn (München 1990).

PATAY 1996

P. PATAY, Einige Wörter über Bronzegefäße der Bronzezeit. In: T. Kovács (Hrsg.), Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag (Budapest 1996), 405–419.

PRÜSSING 1991

G. PRÜSSING, Die Bronzegefäße in Österreich (München 1991).

SOROCEANU 1998

T. SOROCEANU, Peregrini Romani. Römische Fundgut in vorskythenzeitlichen Horten Siebenbürgens. Prähist. Zeitschr. 73, 2, 1998, 233–251.

SOROCEANU 2004

T. SOROCEANU, În legătură cu încadrarea cronologică a siturilor de tip Kurd de la Brâncovenesti, jud. Mureș. In: P. Rogozea, V. Cedică (Red.), Festschrift für Florin Medelet. Zum 60. Geburtstag (Timișoara 2004), 163–222.

SOROCEANU 2005a

T. SOROCEANU, Zu den Fundumständen der europäischen Metallgefäße bis in das 8. Jh. v. Chr. Ein Beitrag zu deren religionsgeschichtlicher Deutung. In: T. Soroceanu (Hrsg.), Bronzefunde aus Rumänien II. Descoperiri de bronzuri din România (Bistrița – Cluj-Napoca 2005), 387–428.

SOROCEANU 2005b

T. SOROCEANU, Zur zeitlichen Heimat des Eimerpaares vom Kurd-Typ aus Brâncovenesti, Siebenbürgen, Rumänien. In: T. Soroceanu (Hrsg.), Bronzefunde aus Rumänien II. Descoperiri de bronzuri din România (Bistrița – Cluj-Napoca 2005), 429–476.

SOROCEANU/BUDA 1978

T. SOROCEANU/V. BUDA, Der Bronzegefäßhort von Buza (Kr. Cluj). Dacia 22, 1978, 99–106.

SOROCEANU/LAKÓ 1981

T. SOROCEANU/E. LAKÓ, Depozitul de bronzuri de la Sâg (jud. Sălaj). Acta Mus. Porolissensis 5, 1981, 145–168.

SOROCEANU/MEDELEȚ 1999

T. SOROCEANU/F. MEDELEȚ, Die bronzene Kette mit Anhängern von Moldova Veche, am Eisernen Tor. In: N. Boroffka, T. Soroceanu (Hrsg.), Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt (Rahden/Westf. 1999), 181–213.

URSUȚIU 2002

A. URSUȚIU, Etapa mijlocie a primei vârste a fierului în Transilvania (Cercetările de la Bernadea, com. Bahnea, jud. Mureș) (Cluj-Napoca 2002).

VOSTEEN 1999

M. U. VOSTEEN, Urgeschichtliche Wagen in Mitteleuropa. Eine archäologische und religionswissenschaftliche Untersuchung neolithischer bis hallstattzeitlicher Befunde (Rahden/Westf. 1999).

WOYTOWITSCH 1978

E. WOYTOWITSCH, Die Wagen der Bronze- und frühen Eisenzeit in Italien (München 1978).

Jana Horvat, Alma Bavdek, *Okra. Vrata med Sredozemljem in Srednjo Evropo. Ocra. The gateway between the Mediterranean and Central Europe*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 17 (Ljubljana 2009), 246 p. (115 figures included), 52 plates, 1 annex, ISBN 978-961-254-163-7.

The archaeology of contact areas between different communities and civilizations always was a major subject, but now it is a more than fashionable subject due to the increased interest in the related social and cultural processes. As a consequence during the last decades the interactions between the Mediterranean area and the temperate Europe became a hotspot of the archaeology. One of the most important ways of communication between these two regions was the Amber Route, which was often the centrepiece of various studies focusing on the mentioned subject. Still, there are discrepancies in the level of investigations concerning different segments of this route and the present book aims to bring new archaeological information about the vital part which crosses the south-eastern Alpine region.

The research on the mentioned area started in 1989 as a rescue excavation on the route of a new motorway in western Slovenia, crossing the Razdrto (ancient Ocra) Pass. The way was extremely important in the ancient time, as a segment of the Amber Route connecting the Mediterranean with the Baltic Sea. The archaeological investigations unveiled three sites – Goli vrh, Mandrga and Preval, each with a different character and state of preservation. Before the publication of this book, some finds and brief comments on the character of these settlements were included in a few other studies written by the same authors.

The volume consists of a short introduction, eight chapters, a bibliographical list and a catalogue, plus the above-mentioned illustration. The text is bilingual – Slovenian and English – with the exception of the catalogue.

The first chapter (*Geographic and historic representation of Razdrto and the Pivka Basin*, p. 13–18) has a self-explanatory title, presenting the geographical settings of the area and its connections with the surrounding regions from prehistory until the modern times. The influence of local geography and climate on the character of different settlements is also underlined.

The second chapter (*Literary sources on Ocra*, p. 19–22) lists fragments from ancient authors mentioning the Ocra Pass and its inhabitants. The texts are fully presented, in Slovenian and English respectively, indicating the used editions and their translators. The authors also present briefly the well-known demonstration of J. Šašel who correctly identified the ancient Ocra as the modern Razdrto Pass.

A very short chapter (*Archaeological sites in Razdrto and its vicinity*, p. 23–24) lists the scarce archaeological information known prior to the rescue excavations from 1989 and a few discoveries dating from the decades following the campaign.

The fourth chapter (*1989 rescue archaeological excavations*, p. 25–28) concentrates on the brief description of the conditions in which the 1989 excavations took place, including a list

of the involved institutions and archaeologists. Perhaps this part would have been better placed in the introduction, given that technical data of the excavations were split between following chapters, each concentrating on a single site.

The fifth chapter (*Goli vrh*, p. 29–37) presents the first site from the mentioned campaign, describing the fieldwork method and its results, together with a chronology of the artefacts and a short discussion about the dating and character of the settlement. More precisely, this is an intermittently used one, with short periods of habitation during the Late Bronze Age, Late Iron Age and the early 19th century.

The following chapter (*Mandrğa*, p. 39–96) presents a much larger site, displaying several structures and a lot more finds. The fieldwork method and its results are first presented, including detailed descriptions of some structures, each accompanied by quantitative analyses of the distribution of certain categories of finds. The authors chose to split the surface of the site in roughly equally sized quadrants and excavation areas which were then used for the mentioned analysis, aiming to unveil the purpose of the structures. The method seems to work in this case, given that Mandrğa was a short lived Roman settlement and the inventory indicates that many structures were basically filled with rubbish quite quickly. The pottery was quantified using the largest possible number of vessels, with the exception of the amphorae for which the number of fragments was taken into consideration albeit the apparently higher rate of breaking (p. 56) is less convincing, for example a thin-walled cup of good quality, thus hard fired, usually broke in many small fragments. The main categories of finds are first grouped chronologically, then by fabric and function. Since pottery represents the dominant class of finds on this site, its analysis is detailed and very well documented. Precisely this analysis led the authors to the conclusion that Mandrğa was an early Roman settlement, most probably an outpost on the commercial route crossing the Odra Pass, inhabited by people of Italic origin perhaps having close connections with Aquileia.

The seventh chapter (*Preval*, p. 97–128) presents the last excavated site from the mentioned region, slightly less rich than the previous one. The structure of this chapter is similar with that about Mandrğa, including a detailed analysis of the finds by feature and period. The modest remains dating from various periods suggest that Preval was intermittently used from prehistory until the modern times, in connection with the traffic across the Odra Pass.

The last chapter (*Conclusions: Razdrto, Odra and routes leading across the Alps*, p. 129–152) is a comprehensive discussion concerning archaeological evidence about the role of this region in the relationships between Italy and the eastern Alpine region and even further with the middle Danube. The analysis begins chronologically by presenting the cultural patterns from the Bronze Age and Early Iron Age, but its core part concentrates on the Late Iron Age and early Roman period. Thus the arrival of the Romans and the impact of their actions in the mentioned region are discussed in detail, starting with a list of the main military and political events during the Late Republic. The authors wisely intertwine the results of analysing the three sites from the Odra Pass with already known archaeological data coming from other investigations in the region, to obtain a refined image of the early Roman presence and of its impact on the local populations. At the same time the evolution of the system of routes in this region is discussed in detail, being well supported by a series of explanatory maps.

As concerning the Odra Pass itself, the authors observe that the wide diversity of finds illustrate the intensity and importance of the traffic, which increased significantly after the establishment of the new *colonia* at Aquileia. The discrepancy between the large number of Roman artefacts discovered in sites from the Odra Pass and the scarcity of similar objects from indigenous settlements in the neighbouring eastern region is explained by the different ethnic composition of their populations respectively. More precisely Roman goods which left visible archaeological traces were used almost exclusively by settlers coming from Italy and did not

represent a major subject of trade. Thus the authors suggest that perhaps mostly archaeologically undetectable goods, like hides, livestock, wine delivered in barrels, minerals, amber and metals or slaves were exchanged (p. 145-146). This is an inciting subject, which perhaps would have deserved a more detailed discussion within the larger analysis of the relationships between Italy and the region under discussion during the Late Republic and early Imperial period.

The decline in the importance of the Ocra Pass from the late Augustan period onwards is also analysed, together with a brief presentation of the newly built system of roads and defensive structures aiming to protect the access towards the middle Danube.

The volume is accompanied by a rich bibliography and a catalogue. The latter (p. 165–188) starts with a list of fabrics and continues with lists of finds by site, including both already published and unpublished finds. At first sight the catalogue is quite challenging for a reader unfamiliar with Slovenian language although a short list of English equivalences of the main used terms and abbreviations is provided. All finds are carefully illustrated (drawings and some colour pictures) and the plates are clear and accurate. All samples of ceramic fabric are presented in colour pictures of excellent quality, which make them useful for further analyses. The annex includes the detailed plan of the excavated area at Preval. No typographic errors have been noted and the quality of editing is high, in the manner already well established of the monograph series of the Slovenian Institute of Archaeology.

The volume represents an interesting and very useful contribution to the wider debate concerning the interactions between the Mediterranean and the temperate Europe, bringing new information about an important area of contact. At the same time the authors refined a series of older opinions about the impact of the early Roman presence in the south-eastern Alpine region. The professional presentation of a significant corpus of finds will also help other specialists interested in the distribution of certain categories of artefacts.

Mariana Egri